

עושר שלמה - עושר שמור לבעליו לרעתו?

עיון בספר מלכים א' פרק י'

ומה יתרון לו שיעמול לרוח?

יש רעה חולה ראיתי פחת השמש עשר שמור לבעליו לרעתו. ואבד העשר ההוא בענין רע והוליד בן ואין בידו מאומה. פאשר יצא מבטן אמו ערום ישוב ללקת פשפא ומאומה לא ישא בעמלו שילף בידו. וגם זה רעה חולה כל צמת שפא בן ילף ומה יתרון לו שיעמל לרוח" (קהלת ה', יב-טו).

בפסוקים אלו מתאר שלמה את העושר, מתוך הסתכלות פסימית לכאורה על העושר והממון. העושר אינו מבטיח אושר, ואין השגתו וריבוי מובטיחים רוב טובה לבעליו. אין בצבירת הכסף מטרה לכשעצמה, שהרי כאשר יצא ערום מבטן אמו, כך ישוב אל האדמה.

לאור גישה זו המוצגת בספר קהלת, ננסה להבין את תופעת עושר ממלכת שלמה, כפי שהיא מתוארת בפרשיות ספר מלכים¹. ננסה להבין מהן הסיבות המביאות את שלמה לצבור עושר אגדי, והאם המקרא תופס את עושרו של שלמה כתופעה חיובית או שלילית.

תרתי דטתרי?

בקריאה ראשונה של הפרק, נראה שהגישה לעושר שלמה היא חיובית ביותר. כל הפרק שופע עושר וטוב, ופרסום שם ישראל בעולם. חכמת שלמה מהוללת בפי גויי הארץ, ומלכותו מתנשאת על כל העמים. וכך אמנם בסיכום הפרשיה "בדעת מקרא":

עיקרה של הפרשיה הוא סיכום מעשי שלמה, חכמתו ופרסומה בעמים, תקפו, גדולתו, עושרו ותפארת מלכותו. והכל - כדי ללמדך, שנתקיים בו כל מה ש'נתן' לו ה' בנבואתו הראשונה בגבעון... מעשי שלמה הביאו לקידוש הם ה' בעמים... מלכת שבא שגם היא נמנתה עם חכמי קדם, מברכת את ה', שבאהבתו את ישראל העמיד את שלמה למלך לעולם. ועוד עולה מדבריה, שחכמת שלמה לא היתה רק בדברים שבעיון והגות, אלא גם בדברים שבמעשה: בחכמת הממשל ('לעשות צדקה ומשפט') ובתפארת המלוכה ('שולחן שלמה' ועוד). והטעימו גם כאן הכתובים את מידת פרסומו של שלמה, וציינו, שהיה ביתו מעין בית מדרש, שכל מלכי הגויים עומדים בפתחו ומבקשים חכמה והוראה ממנו... היחסים שנקמו בין שלמה לבין מלכי הארצות היו גם בעלי משמעות כלכלית ומדינית והביאו לפיתוח הסחר הבין לאומי, שהכניס לשלמה ולממלכה עושר רב: "ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעשר ולחכמה". תפארת הממלכה שניתנה לשלמה באה לידי ביטוי לא רק בשילטונו על ממלכה אדירה, אלא גם בהוד מלכות' שנתלה לו בכל הליכותיו... (דעת מקרא, מלכים א', עמ' רמ, מפורש ע"י יהודה קיל).

¹ ניתן לחלק את הפרשיות העוסקות בשלמה לשלושה חלקים: א. שלמה מבסס את המלוכה בידיו, שלב המסתיים עם השלמת צוואת דוד בהריגת שמעי (פרקים א-ב). ב. שלמה זוכה לחכמה, ובעזרתה בונה את בית המקדש (פרקים ג-ח). ג. תלותם של הממלכה והמקדש בקיום המצוות, והקמת שטני שלמה בעקבות חטאי שלמה (פרקים ט-יא). החלק השני והשלישי פותחים בנבואה המהווה מעין פתיחה לתאורים בהמשך.

במסגרת המאמר נתמקד בתאורי העושר המופיעים בחלק השלישי, דהיינו בתאורים המופיעים בפרק י' בלבד.

ואכן, בכל הפרק אין ולו מילה אחת רעה על ממלכת שלמה, והפרשיות כולן מצלצלות בצלילים נעימים.²

אולם, אם נבחן את סדר הענינים בפרק זה, ובתחילת הפרק הבא, נגלה עובדה מזעזעת. הפרק פותח בביקור מלכת שבא (א-יג), ממשיך בתאור מקורות ריבוי עושרו של שלמה ושימושיו (יד-כה)³, ומסיים בתאור ריבוי סוסי שלמה (כו-כט). בתחילת פרק יא', הכתוב מספר כיצד חטא שלמה בכך שהרבה נשים, וכיצד גרם חטא זה שליכו יסור מעל ה' (א-י).

סדר זה המציג ריבוי עושר סוסיים ונשים מוכר לנו מפרשת איסורי המלך שבספר דברים:

פִּי תְּבֹא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ וּיְרַשְׁתָּהּ וְיִשְׁכַּתָּה בָּהּ וְאָמַרְתָּ אֲשִׁימָה עָלַי מֶלֶךְ כְּכֹל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר סָבִיבֹתַי. שׁוֹם תִּשָּׂא עָלֶיךָ מֶלֶךְ אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ מִקְּרֵב אֲחֵיךָ תִּשָּׂא עָלֶיךָ מֶלֶךְ לֹא תִּוְכַל לָתֵת עָלֶיךָ אִישׁ נְקָרִי אֲשֶׁר לֹא אֲחִיךָ הוּא. רַק לֹא יִרְבֶּה לוֹ סוּסִים וְלֹא יָשִׁיב אֶת הָעַם מִצְרַיִם לְמַעַן הִרְבּוֹת סוּסֵי וְה' אָמַר לְכֶם לֹא תִסְפּוּן לָשׁוּב בְּדֶרֶךְ הַזֶּה עוֹד. וְלֹא יִרְבֶּה לוֹ נָשִׁים וְלֹא יִסּוֹר לְכָבוֹ וְכֶסֶף וְזָהָב לֹא יִרְבֶּה לוֹ מְאֹד (דברים יז, יד-יז).

ואם דברינו נכוחים, הרי שהמקרא עצמו רומז לנו שעושרו של שלמה לא היה רצוי כלל, אלא היווה עברה על דין התורה! יתר על כן, ריבוי העושר היה חלק מן ההתדרדרות שהביאה לגזרת ה' לקריעת הממלכה משלמה!

עולה ובוקעת השאלה - האם עושרו של שלמה היה חיובי או שלילי? ומדוע המקרא מציג לנו עמדות הסותרות זו את זו?

מדוע שלמה הרבה עושר?

כדי שנוכל להשיב על שאלתנו, עלינו להבין ולחקור מהי הסיבה שבשלה מרבה שלמה בעושר. המדרש מספר ששלמה סמך על חכמתו, וסבר שבגללה אין דיני התורה חלים עליו:

ומצינו שלמה שהיה גדול העולם שנכשל בשלשה אלו. הרבה סוסיים שנאמר: ויהי לשלמה ארבעים אלף ארוות סוסיים, הרבה נשים שנאמר: ויהי לו נשים שבע מאות ופילגשים שלש מאות, וכן הכסף שנאמר: ויתן המלך את הכסף בירושלים כאבנים, וכתוב אין כסף לא נחשב בימי שלמה למאומה, אמר בכולן אני ארבה ולא אסור, וסמך על חכמתו לבא כנגד התורה ונכשל בהם (רבינו בחיי, דברים יז, יז).

בדבריו של רבינו בחיי⁴ מבואר מדוע שלמה לא חשש לעבור על איסורי התורה. שלמה הבין שאיסורים אלו מטרתם למנוע מליבו לסור מעל ה', ולזה לא חשש בגלל חכמתו. אולם, הסבר זה מעניק לנו פתרון חלקי בלבד. אמנם כעת אנו מבינים מדוע שלמה לא חשש לעבור על איסורי התורה, אך לא התבררה מהי המוטיבציה שהניעה את שלמה מלכתחילה. שלמה חתר להשיג מטרה מסויימת, ולשם כך היה צריך לעבור על איסורי התורה, ולא חשש לעבור עליהם מפני שסבר שחכמתו תעמוד לו לסייעו. ברור שלא תאוה חומרית הניעה את שלמה, וחשד כזה בחכם באדם שעמדו כלפי הממון נתבררה בדבריו בספר קהלת "אהב כסף לא-ישבע כסף", אין לו מקום. מה היתה איפוא מגמת שלמה?

² גם חלוקת הפרקים נעשתה על פי קו פרשנות זה, וק"ל.

³ חילקנו קטע זה בשונה מחלוקתו של 'דעת מקרא'. זאת משום שהקטע פותח ומסיים באותה לשון. בתחילתו - "ויהי משקל הזהב הבא לשלמה בשנה אחת..." (יד), ובסופו - "והמה מביאים איש מנחתו... דבר שנה בשנה" (כה).

ע"פ חלוקה זו הקטע פותח ומסיים בתאור מקורות עושרו של שלמה, ובגוף הקטע מתאר את שימושי העושר - בניית מגיני הזהב, כס שלמה, וכולי משקה המלך.

⁴ דברי רבינו בחיי מבוססים על בבלי סנהדרין כא,ב, ועל מדרש רבה שמות ו.

נדמה, שמטרת מעשי שלמה היתה כולה לשם שמים. שלמה רצה לפאר את שם ה' בגויים, ולהביא לכך שלפני ה' תכרע כל ברך, תשבע כל לשון. כדי להשיג מטרה זו, היה על שלמה להאדיר את שם ה' בקרב כל גויי הארץ, ולהוכיח שה' הוא בעל היכולת ובעל הכוחות כולם. התוכנית שלהגשמה פעל שלמה היתה פשוטה: אם כל גויי הארץ יראו שעם ה' מוארים באורו, הוא מנהיגם ועושה אותם לגוי גדול בכל הארץ, יבואו הגויים לעבוד לשם ה'. המטרה היתה שהגויים לא יבואו מתוך קנאה פשוטה ורצון להידמות לעם ישראל, אלא מתוך הטמעה עמוקה שה' הוא הא-לקים, ואין עוד מלבדו.

התפיסה שרוב טובה ועושר מעידה על גדלות ה' הינה תפיסת יסוד במקרא. הצד השני של תפיסה זו הוא, שכשישראל שומרים על המצוות הם זוכים לרוב טובה מה' - "ונתתי מטר ארצכם בעיתו יורה ומלקוש", וכשהם עוברים על מצוותיו הם לוקים - "ועצר את השמים ולא יהיה מטר". כשעם ישראל שומר על התורה והמצוות הוא מעיד במעשיו שהוא עם ה', ודרכו של עם ה' היא היותו מואר ומבורך. כשישראל עוברים על מצוות ה' הם מתכחשים למהותם, אינם קוראים את שם ה' עליהם וממילא לוקים. כיון ששלמה מצליח בצורה שלא תאומן, ועושר אגדי מפאר אותו ואת ממלכתו - סימן שה' הוא הא-לקים, וכל אלהי העמים אלילים.

שלמה חפץ להודיע בכל העמים כמה גדול הוא ה', ולכן עליו להראות כמה גדולה מלכותו שלו. משום כך הוא מרבה בעושר, בסוסים ובנשים, כששלושת אלו הם המדדים להצלחת מדיניות הכלכלה הביטחון והחץ.

מלכת שבא ושאר מלכי הגויים

לאחר שהבנו את מטרת שלמה, נוכל להבין מדוע קיימת סתירה ביחס לעושר זה. הכפילות בפסוקים מתארת מציאות חצויה, שבה רק חלק מהגויים הפנימו את המסר ששלמה ביקש להעביר. יש שהבינו את עומק התהליך שמתרחש בממלכת ישראל, וראו בעושר סימן המעיד על גדלות ה'. בהקשר זה העושר מקבל משמעות חיובית. אך רוב הגויים לא הפנימו ולא הבינו שה' הוא העומד מאחורי התופעה שייצג שלמה. בהקשר זה העושר מקבל משמעות שלילית.

ביקורה של מלכת שבא מסמן את העושר החיובי. הזהב אמנם מוזכר בענינה, אך הוא תופס מקום שולי ביותר. מתוך 14 פעמים שהמילה המנחה 'זהב' מופיעה בפרק, רק שלוש פעמים היא מוזכרת בביקורה של המלכה. יתר על כן, בשלושת הופעות אלו הזהב אינו נמצא אצל שלמה, אלא הוא זה המובא ע"י המלכה וע"י חירם. מלכת שבא מתפעלת לא מהעושר עצמו אלא מהשימושים שנעשים בו, אשר מוארים באור חיובי: "וגם אני חירם אשר נשא זהב מאופיר, הביא מאפיר עצי אלמגים הרבה מאד ואבן יקרה. ויעש המלך את-עצי האלמגים מסעד לבית ה' ולבית המלך וכנרות ונבלים לשרים, לא בא כן עצי אלמגים ולא נראה עד היום הזה" (יא-יב). העושר משמש לתפארת המקדש ובית המלך. מלכת שבא רואה את חכמת שלמה, ומשבחת חכמה זו משום שבעזרתה יכול שלמה "לעשות צדקה ומשפט". מגמה מוסרית זו עולה גם מהאיזכורים המרובים של שם ה' בפרשיה זו. בדבריה מוכיחה מלכת שבא שהיא הפנימה את המסר אותו ביקש שלמה להעביר: "אשרי אנשיך אשרי עבדיך אלה, העמדים לפניך תמיד השמעים את חכמתך. יהי ה' א-לקיך ברוך אשר חפץ בך לתתך על כסא ישראל, באהבת ה' את ישראל לעלם וישמך למלך לעשות משפט וצדקה" (ח-ט).

בניגוד חריף לכך ניצב החלק השני של הפרק, המתאר את יחסם של שאר מלכי הגויים לשלמה: "ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעשר ולחכמה. וכל הארץ מבקשים את פני שלמה, לשמע את חכמתו אשר נתן א-לקים בלבו. והמה מביאים איש מנחתו כלי כסף וכלי זהב ושלמות ונשק ובשמים סוסים ופרדים, דבר שנה בשנה" (כג-כה). בחלק זה הזהב תופס את מרכז הענינים, ומוזכר 11 פעמים. הזהב הופך להיות מטרה בפני עצמו, וישנה תחושה של עושר רב מדי, בזבוז - כסף אינו נחשב מאומה בימי שלמה, והוא נתון בירושלים כאבנים. שם ה' אינו מוזכר כלל, ואפילו פעם אחת העושר אינו משמש לתועלת המקדש.

יתר על כן, כשהגויים רואים את חכמת שלמה, הם אינם רואים בה אבן בסיס לצדקה ומשפט, ואינם מביעים התפעלות מה'. הם מבינים שזוהי חכמה שנתן א-לקים בליבו, אך לא מבקשים את ה', אלא את שלמה בלבד: "ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעשר ולחכמה. וכל הארץ מבקשים את פני שלמה, לשמע את חכמתו אשר נתן אלהים בלבו" (כג-כד).

שלמה ביקש להראות לגויים שהוא נציג ה' בעולם, ומגדלותו ניתן ללמוד על גדלות ה'. רעיון זה מובע במדרש המתאר את כסא שלמה:

"וישב שלמה על כסא ה' למלך". וכי יוכל אדם לישב בכסאו של הקדוש ברוך הוא מי שנאמר בו "כרסיה שביבין די נור"? אלא מה הקדוש ברוך הוא שולט מסוף העולם ועד סופו ושולט בכל המלכים, שנאמר "יודוך ה' כל מלכי ארץ", כן של שלמה מסוף העולם ועד סופו, שנאמר "וכל מלכי הארץ מבקשים את פני שלמה וגו' והמה מביאים איש מנחתו", לכך נאמר וישב שלמה על כסא ה'. למלך הקדוש ברוך הוא לבושו הוד והדר, ונתן לשלמה הוד מלכות שנאמר "ויתן עליו הוד מלכות". בכסאו של הקדוש ברוך הוא כתיב "ודמות פניהם פני אדם ופני אריה", ובשלמה כתיב "ועל המסגרות אשר בין השלבים אריות בקר", וכתוב אחד אומר "כמעשה אופן המרכבה". בכסאו של הקדוש ברוך הוא אין דבר רע נוגע שנאמר "לא יגורך רע", ובשלמה כתיב "אין שטן ואין פגע רע". הקדוש ברוך הוא עשה ששה רקיעים ובשביעי יושב, ובכסאו של שלמה כתיב "שש מעלות לכסא ויושב במעלה השביעית" (מדרש רבה שמות טו).

שלמה הוא דוגמא למלכות שלמעלה, בהיותו שלם ומושלם. מלכותו שלמה ומלאה, כשם שמלכות ה' שולטת בכל. אך הגויים לא הבינו זאת, וטעו והחליפו בין היוצר ליצור. הם סגדו לשלמה, ולא הבינו ששלמה היה רק עבד המלך, לא המלך עצמו.

"סוף דבר"

ביקשנו לבחון את עמדת המקרא ביחס לריבוי העושר בממלכת שלמה. לדעתנו, המקרא מציג שתי התייחסויות לעושר, הנקבעות לפי מדד ההצלחה בהעברת המסר ששלמה ביקש לבטא. שלמה רצה שהגויים יבינו שעושר ממלכתו מעיד על גדלות ה', שה' הוא מלך העולם ואין בילתו, וזאת ע"י ריבוי עושר ופאר. המסר של שלמה הועבר בצורה חלקית - מלכת שבא הפנימה את המסר והכירה בגדלות ה', ואילו שאר הגויים לא הבינו ולא הפנימו מסר זה.

לאור הבנה זו של מעשי שלמה, יש לשאול מדוע נכשלה תוכניתו של שלמה, ומדוע בסוף סר ליבו של שלמה מעל ה'?

הסיבה לכך, טמונה ככל הנראה בעובדה ששלמה סמך על חכמתו ועבר על שלושת איסורי המלך, "אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני", ונמצא שחכמתו של שלמה שהביאה אותו לשיג גדלותו - היא שהכשילה אותו וגרמה לו לעבור על איסורי התורה, והתקיים בו "כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת, וכל שחכמתו קודמת ליראת חטאו אין חכמתו מתקיימת, שנאמר ראשית חכמה יראת ה'". את מסקנותיו מקפל החכם מכל אדם בלקח אותו ננצור בלבנו: "סוף דבר הכל נשמע את הא-לקים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם".